

ONA TILI O'QITISHDA NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING DIDAKTIK SHART-SHAROITLARI

Chorshanbieva Mahliyo Sherali qizi.

chorsanbiyevamahliyo@gmail.com.

Telfoni: +998-99-747-47-72

Annotatsiya

Mazkur maqolada ona tili o'qitish jarayonida o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirishning didaktik shart-sharoitlari ilmiy-metodik jihatdan tahlil qilingan. Nutq madaniyatini shakllantirish jarayonining samaradorligi ta'lim mazmuni, o'qitish metodlari, pedagogik muloqot, o'quv topshiriqlarining xarakteri, nutqiy muhit va o'quvchilarning mustaqil nutqiy faoliyatini tashkil etish bilan bog'liqligi asoslangan. Tadqiqotda nutq madaniyatini shakllantirishning maqsadli, mazmuniy, metodik, kommunikativ, refleksiv va baholash komponentlari aniqlashtirilgan. Ona tili darslarida reproduktiv, produktiv va kreativ xarakterdagi nutqiy topshiriqlarni izchil qo'llash, nutqiy vaziyatlarni modellashtirish, dialogik va monologik nutqni rivojlantirish, o'quvchilarning o'z nutqini tahlil qilish va baholashiga imkon beruvchi refleksiv faoliyatni yo'lga qo'yish samarali didaktik shart-sharoitlar sifatida belgilangan. Maqolada ishlab chiqilgan didaktik shart-sharoitlar tizimi o'quvchilarning to'g'ri, aniq, mantiqiy, izchil va vaziyatga mos nutq tuzish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslangan.

Kalit so'zlar: ona tili, nutq madaniyati, didaktik shart-sharoit, nutqiy kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, nutqiy faoliyat, nutqiy vaziyat, dialogik nutq, monologik nutq, refleksiya, boshlang'ich ta'lim.

Аннотация

В статье научно-методически анализируются дидактические условия формирования культуры речи учащихся в процессе обучения родному языку. Обосновано, что эффективность формирования культуры речи зависит от содержания образования, методов обучения, педагогического общения, характера учебных заданий, речевой среды и организации самостоятельной речевой деятельности учащихся. Определены целевой, содержательный, методический, коммуникативный, рефлексивный и оценочный компоненты формирования культуры речи. Эффективными дидактическими условиями рассматриваются последовательное применение репродуктивных, продуктивных и творческих речевых заданий, моделирование речевых ситуаций, развитие диалогической и монологической речи, организация рефлексивной деятельности, направленной на анализ и оценку собственной речи учащихся. Обосновано, что разработанная система дидактических условий

способствует развитию у учащихся умений строить правильную, точную, логичную, последовательную и ситуативно уместную речь.

Ключевые слова: родной язык, культура речи, дидактические условия, речевая компетентность, коммуникативная компетентность, речевая деятельность, речевая ситуация, диалогическая речь, монологическая речь, рефлексия, начальное образование.

Abstract

This article provides a scientific and methodological analysis of the didactic conditions for developing pupils' speech culture in mother tongue education. It substantiates that the effectiveness of speech culture development depends on educational content, teaching methods, pedagogical communication, the nature of learning tasks, the speech environment, and the organization of pupils' independent speech activity. The study identifies the target, content-based, methodological, communicative, reflective, and assessment components of speech culture development. The consistent use of reproductive, productive, and creative speech tasks, modeling of speech situations, development of dialogic and monologic speech, and organization of reflective activities aimed at analyzing and evaluating pupils' own speech are identified as effective didactic conditions. The study substantiates that the proposed system of didactic conditions contributes to the development of pupils' ability to construct correct, accurate, logical, coherent, and contextually appropriate speech.

Keywords: mother tongue, speech culture, didactic conditions, speech competence, communicative competence, speech activity, speech situation, dialogic speech, monologic speech, reflection, primary education.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning lingvistik bilimlarini shakllantirish bilan bir qatorda, ulardan amaliy kommunikativ faoliyatda foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida shakllantiriladigan nutqiy ko'nikmalar o'quvchining keyingi ta'lim jarayonidagi akademik faoliyati, ijtimoiy muloqoti va shaxsiy rivojlanishi uchun muhim asos vazifasini bajaradi.

Nutq madaniyati shaxsning fikrini adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda aniq, tushunarli, mantiqiy, izchil, o'rinli va ta'sirchan ifodalay olish qobiliyatini ifodalaydi. Bunday qobiliyat o'z-o'zidan shakllanmaydi. U maqsadli, tizimli va pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil etilgan ta'lim jarayonida rivojlanadi.

Ona tili fani o'quvchilarning nutqiy faoliyatini shakllantirish uchun keng didaktik imkoniyatlarga ega. Chunki ushbu fan doirasida fonetik, leksik, grammatik va sintaktik bilimlar bilan bir qatorda, o'quvchining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, matn yaratish, suhbatga

kirishish, savol berish, javob qaytarish, fikrni izchil bayon etish kabi amaliy faoliyatlar ham tashkil etiladi.

Shu bilan birga, an'anaviy ona tili darslarida ayrim hollarda til hodisalarini nazariy o'zlashtirishga ko'proq e'tibor qaratilib, ularni real kommunikativ vaziyatlarda qo'llash imkoniyatlari yetarli darajada ta'minlanmasligi mumkin. Natijada o'quvchi grammatik qoidani bilgan holda, o'z fikrini mustaqil va ravon ifodalashda qiyinchilikka duch kelishi ehtimoli mavjud.

Mazkur muammoni hal etishda ta'lim jarayonining didaktik shart-sharoitlarini takomillashtirish alohida ahamiyatga ega. Didaktik shart-sharoitlar deganda ta'lim maqsadiga erishish uchun yaratiladigan pedagogik, mazmuniy, metodik, kommunikativ va tashkiliy imkoniyatlar tizimi tushuniladi.

Shundan kelib chiqib, ona tili o'qitishda nutq madaniyatini shakllantirishning didaktik shart-sharoitlarini ilmiy asoslash dolzarb ilmiy-metodik masalalardan biridir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan, kommunikativ va kompetensiyaviy yondashuvlar tashkil etadi.

Tadqiqot davomida nazariy tahlil, pedagogik kuzatish, suhbat, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, modellashtirish hamda o'quvchilarning og'zaki va yozma nutq mahsullarini tahlil qilish metodlaridan foydalanish nazarda tutiladi.

Ona tili o'qitishda nutq madaniyatini shakllantirish jarayoni quyidagi tarkibiy qismlar asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq:

maqsad → mazmun → metod → nutqiy muhit → mustaqil faoliyat → refleksiya → baholash.

Mazkur tizimda har bir komponent o'ziga xos didaktik vazifani bajaradi.

Maqsad komponenti o'quvchida to'g'ri, aniq, mantiqiy, izchil va vaziyatga mos nutqni shakllantirishga yo'naltiriladi.

Mazmun komponenti leksik, grammatik, fonetik va sintaktik materiallarni amaliy nutqiy faoliyat bilan integratsiyalashni nazarda tutadi.

Metodik komponent o'quvchining mustaqil fikrlashi va faol nutqiy ishtirokini ta'minlaydigan metod va topshiriqlar tizimini qamrab oladi.

Kommunikativ komponent real va modellashtirilgan nutqiy vaziyatlarda o'quvchilarning muloqotga kirishishini ta'minlaydi.

Refleksiv komponent o'quvchining o'z nutqini tahlil qilish, xatolarini aniqlash va takomillashtirish imkoniyatini yaratadi.

Baholash komponenti esa nutq madaniyatining rivojlanish darajasini aniqlash va keyingi pedagogik ta'sirni belgilashga xizmat qiladi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijasida ona tili o'qitishda nutq madaniyatini shakllantirishning o'zaro bog'liq **oltita asosiy didaktik shart-sharoiti** aniqlandi.

Ta'lim maqsadini nutqiy natijaga yo'naltirish

Nutq madaniyatini shakllantirishning birinchi sharti ta'lim maqsadlarini faqat nazariy bilimlarni o'zlashtirish bilan chegaralamaslikdan iborat.

Dars maqsadida o'quvchining qanday nutqiy faoliyatni amalga oshirishi aniq belgilanishi kerak.

Masalan, "o'quvchilar sifat so'z turkumini o'zlashtiradi" degan maqsad bilan bir qatorda "o'quvchilar sifatlarni qo'llab, predmet va hodisalarni aniq tasvirlay oladi" kabi amaliy nutqiy natija ham belgilanishi lozim.

Bunday yondashuv nazariy bilimni kommunikativ faoliyatga transfer qilish imkonini beradi.

Nutqiy mazmunni kommunikativ yo'nalishda tashkil etish

Ikkinchi didaktik shart-sharoit ona tili darsining mazmunini real kommunikativ ehtiyojlar bilan bog'lashdan iborat.

O'quvchi so'z yoki grammatik birlikni faqat qoida asosida emas, balki muloqot jarayonida qo'llashi kerak.

Masalan, "iltimos", "rahmat", "kechirasiz", "marhamat" kabi birliklarni yodlatishdan ko'ra, ularni turli vaziyatlarda qo'llashga yo'naltirilgan dialoglar yaratish nutq madaniyatining kommunikativ jihatini rivojlantiradi.

Nutqiy muhitni yaratish

To'rtinchi didaktik shart-sharoit — darsda doimiy nutqiy muhitni shakllantirish.

O'quvchi nutq madaniyatini faqat maxsus mashqlar orqali emas, balki kundalik pedagogik muloqot jarayonida ham o'zlashtiradi.

O'qituvchining nutqi bu jarayonda namuna vazifasini bajaradi. O'qituvchi adabiy til me'yorlariga rioya qilishi, fikrni aniq va izchil ifodalashi, o'quvchining javobini bo'lmasdan tinglashi va xatolarni pedagogik jihatdan to'g'ri tuzatishi zarur.

Bunda "xato qilding" degan baholashdan ko'ra "fikringni yana qanday aniqroq ifodalash mumkin?" kabi yo'naltiruvchi savollardan foydalanish o'quvchining nutqiy faolligini saqlab qoladi.

Nutqiy topshiriqlarni murakkablik darajasiga ko'ra tashkil etish

Beshinchi shart-sharoit nutqiy topshiriqlarni oddiydan murakkabga tomon izchil tashkil etishdan iborat.

Buni quyidagi metodik zanjir orqali ifodalash mumkin:

namunani takrorlash → mustaqil gap tuzish → matn yaratish → nutqiy vaziyatda muloqot qilish → kreativ nutq yaratish.

Masalan, dastlab o'quvchiga tayanch so'zlar beriladi. Keyingi bosqichda ushbu so'zlar asosida gaplar tuziladi. Shundan so'ng gaplar birlashtirilib, kichik matn yaratiladi. Keyinchalik o'quvchi berilgan kommunikativ vaziyat asosida mustaqil dialog yoki monolog yaratadi.

Bunday izchillik nutqiy ko'nikmalarning bosqichma-bosqich shakllanishini ta'minlaydi.

Refleksiv faoliyatni tashkil etish

Oltinchi didaktik shart-sharoit — o'quvchining o'z nutqini tahlil qilish va baholashiga imkon berish.

Dars oxirida o'quvchiga:

“Men bugun qanday yangi so'zlarni ishlatdim?”

“Fikrimni aniq ifodalay oldimmi?”

“Qaysi so'zni noto'g'ri qo'lladim?”

“Gaplarim izchil bo'ldimi?”

“Suhbatdoshimni tinglay oldimmi?”

kabi savollar berish mumkin.

Bunday refleksiv faoliyat o'quvchida nutqiy o'zini nazorat qilish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Didaktik shart-sharoitlar tizimi

Didaktik shart-sharoit	Asosiy mazmuni	Kutiladigan natija
Maqsadli yo'naltirish	Nutqiy natijalarni belgilash	Nutqiy maqsadni anglash
Mazmuniy ta'minot	Til materiallarini kommunikativ vaziyat bilan bog'lash	Til birliklarini o'rinli qo'llash
Metodik faollik	Interaktiv va ijodiy topshiriqlar	Mustaqil nutqiy faoliyat
Nutqiy muhit	Doimiy muloqot va nutqiy namuna	Ravon va madaniy nutq
Bosqichlilik	Oddiydan murakkabga o'tish	Barqaror nutqiy ko'nikma
Refleksiya	O'z nutqini tahlil qilish	Nutqiy o'zini nazorat qilish

Mazkur shart-sharoitlar alohida-alohida emas, balki yagona didaktik tizim sifatida amalga oshirilgandagina yuqori samaradorlikka erishish mumkin.

MUHOKAMA

Ona tili o'qitishda nutq madaniyatini shakllantirishning didaktik shart-sharoitlari o'quvchining faol nutqiy subyekt sifatida rivojlanishini ta'minlashi bilan ahamiyatlidir.

An'anaviy darslarda ko'pincha o'quvchining to'g'ri javob berishi asosiy natija sifatida qaraladi. Biroq nutq madaniyatini rivojlantirish nuqtayi nazaridan faqat to'g'ri javobning mavjudligi yetarli emas. O'quvchi javobni qanday tuzdi, fikrlarini qanday bog'ladi, qanday so'zlardan foydalandi, nutqi vaziyatga mosmi, suhbatdoshni tinglay oldimi kabi mezonlar ham muhim.

Shu jihatdan, nutq madaniyatini shakllantirish jarayonida **“bilim → ko'nikma → malaka → kommunikativ faoliyat → refleksiya”** izchilligi ta'minlanishi lozim.

Masalan, o'quvchi ot so'z turkumini bilishi — bilim; otlarni gapda to'g'ri qo'llashi — ko'nikma; ulardan izchil matn tuzishda foydalanishi — malaka; turli kommunikativ vaziyatlarda mos ot va birikmalarni tanlashi esa kommunikativ faoliyat sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, nutq madaniyatini shakllantirishda **dialogik va monologik nutqning uyg'unligi** muhim. Dialogik nutq o'quvchini suhbatdosh fikrini tinglash, savol berish, javob qaytarish, munosabat bildirish va muloqot qoidalariga rioya qilishga o'rgatsa, monologik nutq fikrni mustaqil, izchil va mantiqiy bayon qilish imkonini beradi.

Shuning uchun ona tili darslarida “savol-javob” bilan cheklanib qolmasdan, “fikrni asosla”, “qarashingni tushuntir”, “suhbatni davom ettir”, “boshqa yakun yarat”, “berilgan vaziyatda suhbat qur” kabi topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Didaktik shart-sharoitlarning yana bir muhim jihati — **o'quvchining individual imkoniyatlarini hisobga olishdir**. Barcha o'quvchilarning nutqiy rivojlanish darajasi bir xil bo'lmagani sababli, topshiriqlarni differensiallashtirish zarur.

Masalan, bir guruh o'quvchilarga tayanch so'zlar berilgan holda matn tuzish topshirig'i berilsa, yuqori darajadagi o'quvchilarga shu mavzu asosida mustaqil dialog yoki kreativ matn yaratish vazifasi berilishi mumkin.

Bunday yondashuv o'quvchilarning individual rivojlanish sur'atlarini hisobga olish bilan birga, har bir o'quvchining nutqiy faoliyatga jalb etilishini ta'minlaydi.

Nutq madaniyatini shakllantirishda baholash mezonlarining aniq bo'lishi ham muhim. O'quvchi o'z nutqi qanday mezon asosida baholanayotganini bilishi kerak.

Bunda quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin:

to'g'rilik — aniqlik — izchillik — mantiqiylik — o'rinlilik — lug'aviy boylik — ifodalilik.

Mazkur mezonlar o'quvchiga o'z nutqining kuchli va takomillashtirilishi zarur bo'lgan jihatlarini anglash imkonini beradi.

XULOSA

Ona tili o'qitishda nutq madaniyatini shakllantirish o'quvchining lingvistik bilimlarini amaliy kommunikativ faoliyatga aylantirishni nazarda tutuvchi murakkab pedagogik jarayondir.

Tadqiqot natijasida nutq madaniyatini shakllantirishning quyidagi asosiy didaktik shart-sharoitlari aniqlandi:

ta'lim maqsadini nutqiy natijaga yo'naltirish;

ta'lim mazmunini kommunikativ vaziyatlar bilan bog'lash;

faol va interaktiv nutqiy metodlardan foydalanish;

doimiy nutqiy muhitni yaratish;

nutqiy topshiriqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish;

o'quvchilarning refleksiv nutqiy faoliyatini tashkil etish.

Mazkur shart-sharoitlarning o'zaro uyg'unligi o'quvchining faqat til birliklarini bilishiga emas, balki ulardan real muloqot jarayonida maqsadga muvofiq foydalanishiga imkon beradi.

Ona tili darslarida nutq madaniyatini shakllantirishning samarali modeli **“motivatsiya – anglash – amaliy qo'llash – kommunikativ faoliyat – refleksiya – takomillashtirish”** ketma-ketligiga asoslanishi maqsadga muvofiq.

Shunday qilib, nutq madaniyatini shakllantirishning didaktik shart-sharoitlarini tizimli ravishda amalga oshirish boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish, mustaqil fikrlashini qo'llab-quvvatlash, og'zaki va yozma nutqini takomillashtirish hamda ona tili ta'limining amaliy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'ulomov A., Qodirov M., Ernazarova M. *Ona tili o'qitish metodikasi*. — Toshkent.
2. Sayfullayeva R. va boshqalar. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. — Toshkent.
3. Nurmonov A. *O'zbek tilshunosligi tarixi*. — Toshkent.
4. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. *Pedagogik texnologiya asoslari*. — Toshkent.
5. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. *Ona tili o'qitish metodikasi*. — Toshkent.
6. To'xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. *O'zbek tili o'qitish metodikasi*. — Toshkent.